

ВИЩА ОСВІТА ЯК ЧИННИК ПОБУДОВИ В УКРАЇНІ ЕКОНОМІКИ, ЩО СПИРАЄТЬСЯ НА ЗНАННЯ

О Чухрай Н.І., 2010.

Виконано кількісне оцінювання системи вищої освіти в Україні з позиції глобальної конкурентоспроможності. Доведено кореляцію між рівнем освіти і розвитком країни. Проаналізовано якісний рівень системи вищої освіти в Україні з позиції глобальної конкурентоспроможності. Ідентифіковано основні проблеми освітнього сектору України та напрями їх подолання у контексті трансформації української економіки в економіку, побудовану на знаннях.

Ключові слова: система вищої освіти, глобальна конкурентоспроможність, економіка, побудована на знаннях, трансформація економіки.

The quantitative evaluation of the system of higher education in Ukraine from position of global competitiveness is conducted. Correlation between the level of education and development of country is well-proven. The high-quality level of the system of higher education in Ukraine from position of global competitiveness is analysed. Basic problems educational the sector of Ukraine it is identified. In the context of transformation of the Ukrainian economy in knowledge-based economy found out directions of their overcoming.

Key words: system of higher education, global competitiveness, knowledge-based economy, transformation of economy.

Постановка проблеми

За останнє десятиріччя у світі відбулися радикальні зміни у співвідношенні чинників економічного зростання. На перше місце у промислово розвинених країнах вийшли саме інноваційні чинники, частка яких зросла з 20 % у 60-ті роки до 40 % в наш час, й ця динаміка зберігається.

Вичерпавши можливості подальшого сировиннопереробного та низькотехнологічного розвитку, Україна могла б скористатися досвідом розвинених країн й розпочати рух до економіки, побудованої на знаннях (далі ЕПЗ). Трансформація національної економіки України в ЕПЗ ґрунтується на розвитку інтелектуального потенціалу країни, який повинен стати основою забезпечення економічної безпеки, інструментом переходу вітчизняної економіки до фаз економічного пожвавлення та зростання, сприяти інтеграції у співтовариство цивілізованих країн, підвищення вітчизняної глобальної конкурентоспроможності. У цьому зв'язку економічний розвиток України все більшою мірою залежить від якості та кількості знань про процеси, які відбуватимуться у соціально-економічному середовищі, що зумовлює зростання значення освіти як вагомого чинника соціально-економічного розвитку країни.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

На сучасному етапі світова економіка перебуває під впливом нової науково-технологічної революції, яка якісно відрізняється від попередніх. Якщо раніше на допомогу людині приходила машина, примножуючи її фізичну силу та пов'язані з цим можливості, то сучасна НТР примножує інтелект людини ніби своєрідний “підсилювач знань”. До того ж сама вона незрівнянно більшою

мірою, ніж попередні, спирається на знання, зокрема на інформаційно-комунікаційні технології. Зміни, які несе ця революція, є настільки глибокими, що фахівці запровадили термін “нова економіка” (англ. – *new economy*) [1, с. 96]. Під новою економікою розуміють економіку, одним з головних атрибутів якої є саме позиція знань як головного чинника виробництва та генерування багатства. Зокрема, польський економіст М. Гіббонс виділяє зміни у сфері творення науки, що характерні насамперед для розвинених індустріальних країн. “Процес творення науки поширюється далеко за межі академічного середовища, охоплюючи як теорії та моделі, так і методи й техніку, що потрапили до всіх інституцій, котрі прагнуть отримати суспільне визнання завдяки одержанню визнаних новацій. Наука виходить з-під контролю інститутів спеціального типу, звідки вона повинна була впливати на інші сектори. Творення науки – процес, який щоразу все більше розпорошений у суспільстві” [2].

Авторитетна у цій сфері Організація європейського співробітництва і розвитку (ОЄСР) використовує прецизніше поняття – економіка, побудована на знаннях (далі ЕПЗ) (англ. – *knowledge-based economy*), яка “безпосередньо базується на виробництві, дистрибуції і використанні знань і інформації” [3].

Зазначимо, що всі дослідники наголошують на істотній особливості нової економіки – добування і використання нових знань. У новій економіці знання стають не тільки самостійним чинником виробництва, а організовуються як головний фактор у всій системі чинників. Першочергову роль у формуванні знань людини відіграє її освіта. Адже освіта не лише дає змогу оволодіти старими, вже накопиченими знаннями, але й сприяє отриманню нових знань у процесі праці, а також забезпечує умови для їх виробництва у майбутньому.

Формулювання цілей статті

З огляду на вищезазначене, цілями цієї статті є:

- оцінювання системи освіти в Україні з позиції глобальної конкурентоспроможності країни;
- ідентифікація основних проблем освітнього сектору України та напрямів їх подолання в контексті побудови економіки, що ґрунтується на знаннях.

Виклад основного матеріалу

I. Кількісне оцінювання системи освіти в Україні з позиції глобальної конкурентоспроможності

Вища освіта є складовою системи освіти України, що визначена Законом України “Про освіту”. Структура вищої освіти України розбудована відповідно до структури освіти розвинених країн світу, яка визначена ЮНЕСКО, ООН та іншими міжнародними організаціями.

Система вищої та професійної освіти є сильною стороною вітчизняної економіки. У рейтингу оцінювання індексу глобальної конкурентоспроможності (далі ІГК), який щорічно складає Всесвітній економічний форум, за цією складовою у 2008–2009 рр. Україна посіла 43 місце із 134 країн, зміцнивши свої позиції за рік відразу на 10 пунктів [4, с.41] Розглянемо основні характеристики української вищої та професійної освіти.

Результати оцінювання системи вищої та професійної освіти з боку європейських експертів свідчать про достатньо високий її рівень, який за деякими показниками навіть перевищує рівень у країнах ЄС-12. Цьому сприяє розвинена мережа навчальних закладів, порівняно широкі можливості для отримання вищої освіти і сильна наукова база.

По-перше, відзначимо зростання кількості вищих навчальних закладів та кількості осіб, які у них навчаються, III–IV рівнів акредитації, і відповідно зменшення цих показників для закладів I–II рівнів акредитації. Так, згідно з даними Державного комітету статистики України кількість ВНЗ III–IV рівнів акредитації зросла із 315 на початок 2000/2001 н.р. до 353 на початок 2008/2009 н.р. [5, с. 216]. Кількість осіб, які навчались у ВНЗ III–IV рівнів акредитації, за цей період зросла майже удвічі на фоні падіння цих показників для закладів I–II рівнів акредитації.

Цікаво, що за показником “кількість студентів у ВНЗ” Україна займає 14-те місце у світі, помітно випереджаючи відповідні показники країн ЄС-12 (36 місце) і Євросоюзу загалом (26-те місце). Про високу кількість студентів на 10 тис. населення свідчать дані табл. 1. Як бачимо, Україна серед лідерів країн з високим показником студентів на 10 тис. населення (понад 600 осіб на 10 тис. населення серед згаданих у табл. 1 країн мають лише Росія і Україна).

По-друге, в Україні збереглась сильна школа математичних і природничих наук (32-ге місце в рейтингу ІГК), що дісталась нам у спадщину від Радянського Союзу.

Таблиця 1

Кількість осіб, які навчались у вищих навчальних закладах

Країна	2000/01	2005/06	2006/07	2000/01	2006/07	
	загалом				зокрема зарубіжні студенти, %	
	тис. осіб		осіб на 10 тис. населення			
Аргентина	1 919	2 202	*	519	563	*
Австралія	869	1040	1 084	454	524	19,5
Австрія	265	253	261	326	316	16,7
Бельгія	359	394	394	352	374	6,4
Білорусія	438	544	556	436	573	0,8
Бразилія	3 126	4 572	5 273	179	282	*
Болгарія	247	243	259	309	337	3,5
Великобританія	2 067	2 336	2 363	351	391	14,9
Данія	192	229	232	360	427	5,5
Естонія	57,8	68,3	69	422	512	1,4
Індія	9 834	12 853	*	94	114	*
Іспанія	1 834	1 789	1 778	456	399	1,2
Італія	1 812	2 029	2 034	314	345	2,8
Канада	1 212	1 327	*	399	419	*
Китай	9 399	23 361	25 346	74	193	-
Кіпр	11,9	20,6	22	172	290	25,1
Литва	136	199	200	388	589	1,0
Латвія	103	131	130	432	566	1.1
Польща	1 798	2 146	2 147	470	563	0,6
Росія	8 099	9 167	9 370	557	657	0,6
Румунія	533	835	928	241	430	1,0
Словаччина	144	198	218	267	404	0,9
США	13 596	17 487	17 759	477	593	3,4
Туреччина	1 607	2 343	2 454	236	336	0,8
Угорщина	331	439	432	324	429	3,5
Україна	1 951	2 740	2 819	399	603	1,1
Чехія	260	338	363	254	354	6,7
Швейцарія	163	205	213	225	283	18,0
Швеція	358	423	414	404	456	5.4
Фінляндія	280	309	309	540	587	3,3
Франція	2 032	2 201	2 180	343	357	11,3
Японія	3 973	4 085	4 033	313	316	3,1

* - дані відсутні

Джерело: [6, с. 806].

По-третє, останніми роками у сфері освіти здійснюються важливі реформи, зокрема, запроваджено незалежне тестування випускників шкіл, триває входження до Болонського процесу тощо. Запровадження незалежного тестування підвищує гарантії рівного доступу випускників шкіл до здобуття вищої освіти.

II. Залежність між рівнем освіти і розвитком країни

Вплив вищої освіти на рівень розвитку країни та рівень доходів населення досліджує багато вчених, як зарубіжних, так і вітчизняних. Характер позитивного впливу освіти на економічне зростання країни довів у XX столітті вчений Е. Денісон, розрахунки якого показали, що у період з 1970–1985 рр. внесок освіти у щорічне економічне зростання у ФРН становив 2 %, в Японії – 3,3 %, у Нідерландах – 5 %, у Франції – 6 %, в Італії – 7 %, у Великобританії – 12 %, в Аргентині – 16,5 % [7].

За оцінками Фонду економічного зростання важливість впливу вищої освіти та професійної підготовки на рівень економічного розвитку держави відображається у досить тісному взаємозв'язку (коефіцієнт кореляції 0,75) результатів країни за складовою ІГК “вища освіта та професійна підготовка” з її економічним багатством, вираженим як ВВП на душу населення [4, с. 42].

За підсумками 2007 р. Україна пододала межу у 3 000 дол. ВВП / на душу населення і перейшла на нову стадію розвитку економіки. У результаті економіка почала залежати більшою мірою від факторів підвищення ефективності [4, с.31]. Україна займає 72-е місце в Рейтингу глобальної конкурентоспроможності 2008–2009 рр. із загальним балом в 4,09. За минулий рік Україна поліпшила свій рейтинг на одну позицію. Якщо цей результат порівняти з вибіркою країн за 2007-2008 рр., то прогрес України становить два пункти [4, с.32].

Україна має найгірші результати у своїй групі за трьома з чотирьох базових складових конкурентоспроможності, з них найбільше відставання спостерігається за компонентами “якість державних і приватних установ” і “макроекономічна стабільність” [4, с.33]. Водночас, країна володіє вищим інноваційним потенціалом, ніж в середньому країни в групі. Країна продовжує значно відставати від розвинених країн ЄС-15, середня оцінка конкурентоспроможності яких дорівнює 5,06 бала і відповідає 16-му місцю в рейтингу конкурентоспроможності (далі ІГК) [4, с.32].

Тоді виникає логічне запитання: чому, незважаючи на високий рівень розвитку початкової, середньої та вищої освіти, в Україні не відбувається належного економічного зростання? Чи підвищення рівня освіти означає зростання рівня знань і рух України у напрямі побудови економіки, що ґрунтується на знаннях?

III. Якісне оцінювання системи освіти в Україні з позиції глобальної конкурентоспроможності

Для трансформації вітчизняної економіки в ЕПЗ важлива підготовка кадрів, прийняття нових організаційних рішень і методів управління, розвиток інституції, без яких “голий” технічний прогрес може небагато. Отже, глибокі перетворення необхідні в організаційних структурах, ринковій інфраструктурі, внутрішньому та міжгалузевому поділі праці та виробництва, стосунках між виробниками благ та послуг, їх постачальниками і клієнтами. Це відбудеться не автоматично, як наслідок впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, а завдяки розвитку нових вмінь та компетенцій. “Знання самі по собі не прискорюють зростання. Вони мусять бути застосовані у виробництві благ та послуг...є рушійною справою розвитку та все більш важливим, якщо взагалі не найважливішим чинником економічного зростання, а інформаційно-комунікаційні та інші технології – лише медіа-засоби, інструменти...” [3, с.11].

Сьогодні українські ВНЗ на порівняно низькому рівні забезпечують надання населенню масової вищої освіти. Це, звичайно, є важливою соціальною функцією. Але вона не має жодного відношення до інноваційного, проривного розвитку вітчизняної економіки. Якщо за кількісними показниками освіти Україна займає 21-ше місце з 134 країн у рейтингу глобальної конкурентоспроможності, то за якістю освіти займає значно нижчу позицію – 55-те місце. Така невідповідність вказує на існування низки проблем у освітньому секторі України [4, с.43].

По-перше, відчувається розрив між високим рівнем теоретичних знань у студентів і низьким рівнем їх практичних навичок, що пояснюється недосконалістю програм, слабкою практичною підготовкою, слабкими зв'язками ВНЗ з підприємницькими структурами. За таких умов складові “трикутника знань” – освіта, наука й інновації – в Україні залишаються принципово розділеними між собою. Вони функціонують незалежно одна від одної, без будь-якої координації і спільних цілей.

За європейським стандартом дипломований фахівець відразу займає робоче місце і виконує свої посадові обов'язки. Диплом гарантує високий рівень підготовки. Приймаючи фахівця, фірма впевнена, що він належно підготований. Гарантія цього – високе реноме університету. Якщо фахівець не буде відповідно підготований і фірма матиме до нього претензії, імідж університету може бути втрачений назавжди, його рейтинг серйозно постраждає.

В Україні нерідко роботодавець не бажає брати на роботу випускника коледжу чи університету, оскільки на практиці необхідно докласти значних зусиль на його “додаткове навчання” та адаптацію до потреб конкретної організації чи ринку. Наприклад, “донавчання” випускника професійно-навчального закладу та набуття ним необхідних для виробництва навичок триває від 3 до 24 місяців. Тому серед безробітних великий відсоток молоді, випускників ВНЗ без стажу. Сьогодні в Україні велика кількість випускників не працевлаштується після закінчення вищих навчальних закладів. Так, результати дослідження [8] показують, що близько 17 % від загальної кількості випускників навчальних закладів, зокрема профтехучилищ країни, після закінчення залишаються без роботи.

По-друге, подібно як в економіці України загалом, так і в освітній сфері зокрема, зберігається дисбаланс між потребою у спеціалістах та їх пропозицією на ринку праці. Як наслідок, профтехучилища продовжують готувати випускників, чиї професійні навички не обов'язково користуються попитом на ринку. З іншого боку, існує гостра потреба у кваліфікованих працівниках (наприклад, зварювальниках, електриках, токарях, механіках, малярах).

Результати опитування, виконаного дослідниками [8], показують, що забезпеченість окремих видів економічної діяльності, незважаючи на зростання кількості випускників, дуже низька. Наприклад, хоча в Україні існують могутні галузеві ВНЗ (університети, академії, інститути), ціла низка видів діяльності має низький рівень найнятих робітників з повною вищою освітою. Виробнича сфера відчуває гостру необхідність у випускниках з вищою освітою. Примітно, що за останні роки скорочується кількість зайнятих з вищою освітою в таких соціально значущих галузях, як охорона здоров'я, промисловість, транспорт і будівництво. Катастрофічно низький рівень зайнятих з вищою освітою за наявності багатьох аграрних ВНЗ, місія яких полягає в тому, щоб забезпечити галузь висококваліфікованими кадрами, свідчить про низьку мотивацію випускників після закінчення ВНЗ працювати в аграрному секторі за фахом. Аналогічна ситуація складається у забезпеченні найнятими працівниками з вищою освітою підприємств охорони здоров'я і сфери соціальної допомоги. Індикатор кількості зайнятих працівників з вищою освітою на 1 тис. жителів України становить всього 6 випускників.

Найбільша кількість молодих фахівців (до 34 років) залучена до роботи на підприємствах і організаціях невиноробничої сфери: фінансова діяльність – 53,1 %; торгівля, ремонт автомобілів, побутової техніки – 39,5 %; держуправління – 36,7 %, при середньому по Україні 30,1 % серед найнятих працівників. Замикають рейтинг видів економічної діяльності, які мають найнижчу частку молоді серед найнятих працівників, сфери охорона здоров'я і соціальної допомоги – 28 %, освіта – 24,9 % і сільське господарство – 24,6 %. Найбільш затребувані на ринку праці фахівці з вищою освітою для промислового сектора.

По-третє, в Україні знижується якість вищої освіти. Дослідження показали наявність у системі вищої освіти негативних процесів, які і стали причиною дисбалансу між попитом ринку праці і якістю вищої освіти. Стратегічним інвестором вищої школи в Україні виявилися батьки, що фінансують освіту своїх дітей. В результаті останнім часом значно зріс контингент студентів ВНЗ, що вплинуло на забезпечення якості вищої освіти.

По-четверте, спостерігається певний надлишок фахівців у гуманітарній сфері (економістів, менеджерів, юристів), кількість яких є занадто високою порівняно з реальними потребами вітчизняної економіки. Це проявляється у тому, що висококваліфіковані працівники із званням “магістр” не працевлаштовані або працюють продавцями на ринку. Це явище отримало назву “перекваліфікації”. Дослідження, виконане для України Європейським фондом освіти (ЄФО) [5] показало, що рівень “перекваліфікації” випускників університетів в Україні доволі високий, оскільки їх кваліфікація тільки на 51 % користується попитом у роботодавців, про що свідчать дані табл. 2.

Мінімальні кваліфікаційні вимоги роботодавця для отримання працівником першої значної роботи в Україні

Отриманий рівень кваліфікації	% працівників	Найвищий рівень кваліфікації, що вимагає роботодавець*						Разом	К-ть, осіб
		1	2	3	4	5	6		
1. Початкова чи нижча	43,9	97,8	0,0	0,0	2,2	0,0	0,0	100	45
2. Початкова профтехнічна	50,0	52,9	29,4	11,8	5,9	0,0	0,0	100	17
3. Середня профтехнічна	74,0	35,9	3,7	51,9	7,8	0,4	0,4	100	270
4. Загальна середня	59,7	55,2	1,0	1,0	41,2	1,0	0,5	100	194
5. Коледж	84,3	22,5	0,8	8,1	8,9	58,9	0,8	100	236
6. Університет	86,2	18,1	1,0	5,9	7,8	15,4	51,0	100	592
Разом		30,6	2,2	14,6	12,6	17,2	22,6	100	1354

* Цифри у заголовку таблиці відповідають групам у крайньому лівому стовпчику
Джерело: [9]

За показником “відсоток осіб з повною вищою освітою” лідирують такі види економічної діяльності, як держуправління – понад 59 % і фінансова сфера – 56,8 %. В аутсайдерах перебуває сільське господарство – 8,7 %. Середній індикатор по Україні – трохи вище за 27 %. Найпопулярніші серед випускників такі види діяльності: держслужба, фінансовий сектор, операції з нерухомістю, торгівля.

По-п'яте, жоден з українських університетів не входить до популярних міжнародних рейтингів, оскільки українські ВНЗ пасивно розвивають міжнародні відносини, праці вітчизняних вчених не публікуються у відомих світових виданнях, вони недостатньо беруть участь у міжнародних наукових програмах тощо.

Вищим навчальним закладам в Україні відводиться другорядна роль у виконанні передових наукових досліджень, які є основою елітної університетської підготовки. Відповідно до цього вибудовувалась система державних пріоритетів і ставлення до університетської освіти як до просвітницької, допоміжної сфери, а не як до продуктивної та інноваційної.

По-шосте, в українського студента відсутня мотивація до навчання. Дипломи про освіту не є безпосереднім свідченням здобутих знань і вмінь, оскільки українській освіті притаманні практика списування, явища корупції і кумівства. На практиці складно змусити сучасного студента ефективно засвоювати складні знання, не відкриваючи перед ним можливостей їх використання у його професійній діяльності. Щоб мотивувати студента до якісного навчання, необхідно створити високотехнологічну економіку (економіку знань), яка робитиме запит на кваліфіковані кадри задля своєї конкурентоспроможності, переважно — на зовнішніх ринках. А це завдання виходить далеко за межі системи освіти.

Важливо визначити причину нерівномірного забезпечення підприємств кадрами з вищою освітою і мотивацію випускників щодо пошуку першого робочого місця. Дослідження показують, що гідна заробітна плата і певний соціальний пакет є головною мотивацією під час вибору місця роботи. Також, як свідчить досвід провідних країн, потрібні певні стимули для компаній, які співпрацюють з ВНЗ і беруть на себе зобов'язання щодо працевлаштування випускників. Це вимагає прийняття відповідних нормативно-законодавчих документів.

Висновки

Узагальнюючи, можна констатувати, що економічний розвиток країни залежить від розвитку його освітнього сектору. Орієнтація української економіки на прискорений перехід на інноваційний

шлях розвитку та орієнтацію на побудову економіки, побудованої на знаннях, вимагає, насамперед, підготовки якісного людського капіталу. Реалізація цього завдання залежить від кількісного та якісного наповнення освіти, а також рівня використання набутих в ході навчання знань у національній економіці. Підготовка якісного людського капіталу неможлива без його занурення у реальні процеси розбудови економіки.

Досвід зарубіжних країн свідчить, що реалізація стратегії підвищення якості вищої освіти можлива тільки на підставі соціального партнерства вищої освіти з працедавцями. У цих умовах можна вирішити проблеми працевлаштування випускників і забезпечити різні види економічної діяльності кваліфікованими кадрами, а головне – створити умови для інноваційного розвитку.

Перспективи подальших досліджень

Орієнтуючись на інноваційну модель розвитку, в країні необхідно розвинути інституціональне середовище, фінансові ринки, оснащеність новими технологіями, підвищуючи ефективність ринків товарів та послуг, а також ринку праці. Водночас, без підвищення рівня якості підготовки фахівців, посилення мотивації до навчання, відмови від “куміства” і фаворитизму, без ліквідації дисбалансу між потребою у спеціалістах та їх пропозицією на ринку праці навіть за достатньої кількості випускників та ВНЗ та високого їх дослідницького потенціалу трансформувати українську економіку в економіку, побудовану на знаннях, не вдасться.

1. Куриляк В. *Нова економіка у світовому та українському вимірах* // *Вісник Академії економічних наук України. Науковий щорічник*. – Донецьк: Інститут економіко-правових досліджень НАН України, 2002. – С.95–116. 2. Gibbons M. *Nowe imperatywy polityki naukowej w Europie Srodkowej i Wschodniej*// *Nauka – technologia – gospodarka*. Za red. A. Kuklinskiego. – Warszawa: KBN, 1995. 3. OECD. *A New Economy? Changing Role of Innovation and Information Technology in Growth*. – Paris: 2000. 4. *Звіт про конкурентоспроможність України 2009: назустріч економічному зростанню та процвітання*. Фонд економічного зростання. – Женева: Швейцарія: Всесвітній Економічний Форум, 2009. – 230 с. 5. *Україна в цифрах у 2008 році* / За ред. О.Г. Осауленка. – Державний комітет статистики України, 2009. – 260 с. 6. *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej*. - Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, Rok Lix Warszawa, 2009. – 895 s. 7. Жукова В.О. *Вища освіта як чинник розвитку національної економіки* // Інтернет-ресурс: 8. Denison E. *The Sources of Economic Growth in the United States and the Alternatives befor us*. – N.Y.; 1992. – С. 69–70. 9. Джерело: euroosvita.net <http://kdteu.kiev.ua/vyshha-osvita-v-ukrajini/>. 10. Huitfeldt H., Johansen J., Kogan I. *An analysis of labour market entry in Serbia and Ukraine // Transition from education to work in EU neighboring countries*. – ETF, 2008.